

Değirmen Kitabı Üzerinden Osmanlı’da Bilgi Ağlarına Yönelik Bir İnceleme An Investigation on Information Networks in the Ottoman Through *Değirmen* Book

Özge CENGİZ*

Öz

Bu çalışmada Reşat Nuri Güntekin’in 1944 senesinde yayımladığı Değirmen kitabından hareketle, Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki iletişim ağları incelenmiştir. Yapılan çalışma ile Osmanlı Devleti’nin son döneminin bilgi ağları ile ilgili unsurları Değirmen kitabı üzerinden irdelemek ve edebi-sanatsal ürünleri geçmişe yönelik bilgi ağlarına erişmede kaynak olarak kullanarak literatürü genişletmek amaçlanmıştır. Çalışmada öncelikli olarak Reşat Nuri Güntekin’in edebi kimliğine değinilmiş ve Değirmen kitabının genel özellikleri ortaya konulmuştur. Bunun ardından Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılda bilginin paylaşımı üzerinde kısaca durulmuş, sonrasında ise elde edilen veriler tematik analiz yöntemiyle “iktidar, taşra-merkez, basın ve kadın” başlıkları üzerinden incelenmiştir. Sonuç olarak iletişim ağlarının kurulmasında iktidarın ve diğer otorite merkezlerinin büyük bir önem taşıdığı; ancak iktidar ve otorite yapılarının merkezin dışında kalan çevreyle iletişim kurmada zorlandığı görülmüştür. Merkezde yaşayanlar taşra ile iletişim kurmakta zorluk yaşamaktadırlar ve bu iletişim eksikliği taşra ile merkez arasında anlaşmazlıklara sebep olmaktadır. İktidar merkezlerinin taşra üzerinde etkili olduğu ve otoritenin bu kurumlar aracılığıyla sağlandığı anlaşılmaktadır. Merkez ve taşra ayrımında basının belirgin bir fark göstermediği, gazetecilerin hem merak uyandıran hem de korku yaratan bir kesim oldukları görülmektedir. Gazetecilerin varlığı ve iş yapma biçimleri hem taşrada hem de merkezde yaşayanları rahatsız etmektedir. Kadınların ise iletişim ağı içerisinde erkeklere göre daha dezavantajlı bir pozisyonda oldukları anlaşılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Bilgi ağı, edebiyat, Osmanlı Devleti, merkez, taşra.

Abstract

The current study examines communication networks in the last period of the Ottoman Empire based on the book “Değirmen” published by Reşat Nuri Güntekin in 1944. The aim of the study is to examine the elements of the information networks of the last period of the Ottoman Empire through “Değirmen” and to expand the literature by using literary-artistic products as a source for accessing historical information networks. The study primarily focuses on the literary identity of Reşat Nuri Güntekin and general features of “Değirmen”. Further, the political and social structure of the Ottoman Empire in the 19th century and the sharing of knowledge in this period were briefly emphasised. Data were examined through thematic analysis under the titles of power, rural/center, press and women. Findings indicate that the establishment of communication networks, power and other authority centers are of great importance; however, the structures of power and authority had difficulty in communicating with the environment outside the center. Those living in the center have difficulty in communicating with the countryside and this lack of communication causes conflicts between the countryside and the center. There is a loose communication network between the provinces and the center, and those living in the provinces are more unequal in terms of access to privileges

* Araş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Gazetecilik Bölümü. e-posta: ozge.cengiz@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3634-0731

such as education, health and culture than those living in the center. It is understood that the centers of power have an impact on the provinces and that authority is provided through these institutions. It is seen that the press does not present a considerable difference in the distinction between the centre and the countryside and that journalists are both curious and fearful. The presence of journalists and the way they do business bother the people living in the countryside and in the center. It is understood that women are in a more disadvantaged position in the network than men.

Keywords: Information network, literature, Ottoman Empire, center, rural.

Giriş

Kimi sosyologlarca “bilgi toplumu” ya da “enformasyon toplumu” gibi ifadeler ile tanımlanan günümüz toplumsal yapısında; bilginin üretim süreçleri, bu süreçlerde rol oynayan aktörler, bilginin birikimi ve paylaşımında kullanılan araçlar ile bilgi ağları her geçen gün daha fazla önem kazanmaktadır. Toplumun ekonomik ve siyasal işleyişini kontrol etmek isteyen tekil ya da kurumsal öznelerin, bilgi ve bilgi ağlarının üretimi ve kontrolünü her zamankinden daha fazla önemsedikleri söylenebilir. Bu gelişmeler, aynı zamanda, özellikle sosyal bilimlerin alanında da yankı bulmaktadır. Bir yandan “bilgi hakkında bilgi” ya da “düşüncenin kendisini düşünmesi” şeklinde özetlenebilecek entelektüel çabalar, diğer yandan ise bilginin üretim ve dağıtımında eşitlik arayışları, geniş bir literatürü beslemektedir. Max Weber’den Karl Manheim’a, Michel Foucault’dan Pierre Bourdieu’ya birçok sosyal bilimcinin katkıları ile oluşan bilgi sosyolojisi alanı, günümüz sosyal bilimcilerinin de temel ilgi alanlarından birini oluşturmaktadır (Burke, 2001, s. 4-6).

Bilginin ne olduğuna dair birçok tanım ortaya atılmıştır; ancak bunların arasından ortak bir tanıma ulaşmak oldukça zordur. Bilginin oluşum sürecinde ilk olarak dış dünyadan durumlarla elde edilen ham verilerin işlenerek öncelikle enformasyona, sonrasında ise bir kavrama dönüşebilmesi için kodlama ve sembolleştirme süreci gerekmektedir. Kodlama ve sembolleştirme ile birlikte insanlar arası bir iletişim olanaklı hale gelmektedir. Bilgi sürekli olarak gelişir, dolayısıyla aktarılabilir, biriktirilebilir. Bireyler bilgiyi toplum içerisinde oluşturmaktadırlar, bu nedenle bilginin toplumsal bir birikim olduğu söylenebilir. Toplum içerisinde bilginin paylaşımına bakıldığında ise, bu paylaşımın bir ağ üzerinden kurulduğu görülmektedir. Bu ağ fiziksel bir ağdan ziyade “güven” ağı olarak nitelenebilir. Bilgiyi paylaşacak olan bireylerin bu ağ üzerinde olmaları ve elde edecekleri bilgiyi yorumlamak, anlamak için yine belirli bir bilgiye sahip olmaları gerekmektedir (Tekeli, 2002, s. 15-24).

Bilginin üretimi, yeniden üretimi ya da paylaşılması gibi süreçlere ilişkin yaklaşımlar, vurguladıkları temel sorun alanları itibarıyla farklılaşmaktadır. Kimi çalışmacı ve düşünürler, bilginin sınıfsal özellikleri, eşitsiz dağılımı, ideoloji, propaganda, denetim ya da gözetim konusundaki işlevleri gibi politik vurgusu yüksek yanlarına vurgu yaparken; bilgi haritaları, bilgi teknolojileri vb. konulara eğilen gerek teknik anlamda ve gerekse söylem düzeyinde bilginin konumlanışını önemseyen başka eğilimler de bulunmaktadır. Birbirinden çok farklı söz konusu eğilimlerin bir yandan “bilgiye ilişkin bilgimizi” artırırken, bir yandan bütünsel bakış açılarını zorlaştırdıkları iddia edilebilir. “Bilgi”ye dair bütünsel bir bakış açısı ise; bilgi ağlarına ve söz konusu ağların tarihsel gelişimine dikkat eden bir bakış açısıyla mümkündür. Bu nedenle bilgi ağlarının gelişimini çeşitli kaynaklar üzerinden bütünlüklü olarak okumak, bilgiyi anlamlandırma adına oldukça önemlidir.

Osmanlı Devleti’nin bilgi ağlarına bakıldığında, bu ağların oldukça geniş olduğu ve çeşitli kaynaklardan beslendiği görülmektedir. Bilgi tek bir kaynaktan dağılan ve yayılan bir şey değildir; bu nedenle Osmanlı Devleti içerisinde de medreseler, kahvehaneler, hapishaneler, genelevler, kütüphaneler, askerler, bürokratlar, seyyahlar, göçmenler, dervişler ve basın gibi birçok unsur iletişim ağının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda toplumun her kesimi bilgiye aynı oranda ve hızda ulaşmasa da, bu ağlar dolayısıyla bilginin toplumun her yerinde “gezindiği” söylenebilir. Osmanlı Devleti içerisindeki bilgi ağlarının genişliği nedeniyle tek elden bu ağlar hakkındaki verilere ulaşmak oldukça zordur. Bu bağlamda yazılı ve sözlü kaynaklardan elde edilecek her türlü bilgi değerli olacaktır.

Edebi ve sanatsal ürünler, her ne kadar kurguya dayalı olsalar da üreticilerinin deneyimlerine, çevrelerine ve yaşadıkları dönemin koşullarına bağlıdır. Bu nedenle bu ürünler, tarihsel olaylar ve olgular hakkında bilgi edinmek için önemli kaynaklardır. Bu çalışmada Reşat Nuri Güntekin’in 1944 senesinde yayımladığı *Değirmen* isimli romanı incelenmiş ve Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki bilgi ağları bu kitap üzerinden analiz edilmiştir. Yapılan çalışma ile amaçlanan Osmanlı Devleti’nin son döneminin bilgi

ağları ile ilgili unsurları *Değirmen* kitabı üzerinden irdelemek ve edebi-sanatsal ürünleri geçmişe yönelik bilgi ağlarına erişimde kaynak olarak kullanarak literatürü genişletmektir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde bilgi ağları, önceki dönemlere göre daha gelişkindir ve birçok unsur bilgi ağlarının yayılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu unsurların büyük bir kısmını içermesi ve bütünsel bir çerçevede sunması nedeniyle Reşat Nuri Güntekin'in *Değirmen* adlı eseri örneklem olarak seçilmiştir. Reşat Nuri Güntekin'in Osmanlı Devleti'nin son döneminde dünyaya gelmesi ve bu dönemin özelliklerine yakından tanık olması da, kitapta yer alan unsurların tarihi bağlamda gerçekçiliğini artırmaktadır.

Çalışmada öncelikli olarak Reşat Nuri Güntekin'in edebi kimliğine değinilecek ve *Değirmen* kitabının genel özellikleri ortaya konulacaktır. Kitap analizine geçmeden önce Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki siyasi ve toplumsal yapısı üzerinde kısaca durulacak, sonrasında ise elde edilen veriler "iktidar, taşra-merkez, basın ve kadın" başlıkları üzerinden tematik analiz yöntemiyle incelenecektir.

Reşat Nuri Güntekin ve Değirmen

1889 senesinde doğan Reşat Nuri Güntekin, Askeri Doktor Nuri Bey'in oğludur ve çocukluk dönemi boyunca Çanakkale, İzmir, İstanbul gibi birçok şehri gezmiştir (Güntekin, 2017, s. 87). 1912 senesinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden mezun olan Güntekin, Fransızca öğretmeni olarak Bursa'da görev almış, sonrasında ise İstanbul'da birçok okulun müdürlük görevini üstlenmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında *Zaman Gazetesi*'nde (Cemil Nimet mahlasıyla), *Şair*, *Nedim*, *Büyük Mecmua* gibi dergilerde ve *Dersaadet Gazetesi*'nde (Hayrettin Rüştü mahlası ve kendi ismiyle) tiyatro eleştirileri, hikâyeleri ve romanı yayımlanmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında *Vakit Gazetesi*'nde *Çalığışu* adlı eserinin yayınlanmasıyla birlikte, yazar büyük bir üne kavuşmuştur. Vefa, Kabataş, Galatasaray ve İstanbul Erkek Liseleri ile Çamlıca ve Erenköy Kız Liselerinde Türkçe, edebiyat, felsefe, fenn-i terbiye derslerini veren Güntekin, 1931 senesinde Milli Eğitim Müfettişi olmuştur. 1939-1943 yılları arasında Çanakkale Milletvekilliğine seçilmiş, 1947 senesinde ise Milli Eğitim Başmüfettişi olmuştur. Bu görevi esnasında Paris Kültür Ataşeliği görevinde bulunmuş, 1954 senesinde ise emekliye ayrılmıştır. 1956 senesinde akciğer kanserinden dolayı yaşamını yitiren Güntekin, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı'na *Acımak*, *Dudaktan Kalbe*, *Akşam Güneşi*, *Damga*, *Yaprak Dökümü*, *Miskinler Tekkesi*, *Kavak Yelleri* gibi birçok önemli eser bırakmıştır (Kudret, 1967, s. 291-293).

Tanpınar'ın (1977, s. 443) "Türkçenin ortasında geniş bir sevgi ve şefkat ürpermesi" olarak tanımladığı Reşat Nuri Güntekin, Türk Edebiyatı'nda toplumsal gerçekçi yazının önemli bir ismi olmuştur. Bu durumda etkili olan en önemli nokta ise, dönemin edebiyatçılarının Türk insanı ile kurduğu ilişkiden farklı olarak Güntekin'in İstanbul ve Anadolu ayrımında Türk insanını tanıması, onlarla sıklıkla vakit geçirmesidir (Tanpınar, 1977, s. 440). Müfettişlik görevi nedeniyle Anadolu'nun birçok noktasını gezen Güntekin (2017, s. 93), İstanbul'un ekonomik, sosyal, kültürel bağlamda sürekli olarak ön plana çıkarıldığını, Anadolu'nun ise "asker ve zahiye deposu" olarak kullanıldığını ve "karanlık, esrarlı evliyalardan diyarı" olarak görülerek Anadolu'ya haksızlık edildiğini söylemektedir.

Eserlerinde Anadolu, softalık ve gericilik, eğitim, yoksulluk, Cumhuriyet devrimleri ve tutucular vurgunculuk, savaş zenginliği ve benzeri toplumsal konulara ağırlık vermiştir (Önertoy, 1991, s. 25-43). Bu konuları da "sevgi", "şefkat", "acıma", "dayanışma", "iyilik etme" gibi değerler üzerinden kurgulamış ve aksayan noktaları eleştirel bir tutumla ele almıştır (Naci, 2003, s. 12). Güntekin'in eserlerinde "yurt tasviri", dönemin diğer yazarlarına nazaran daha geniştir: "İstanbul'dan çok uzaklara açılabilir, hem de ezber olmamak şartıyla İzmir bağlarının geceleri, Bursa civarının renkleri, Trakya'nın hususiyetleri, birçok sayfalarında elle tutulacak gibidir" (Kocatürk, 2016, s. 768).

Güntekin *Değirmen* kitabını 1944 senesinde yazmıştır ve eserde Osmanlı'nın son döneminde Anadolu'nun merkezden uzak bir ilçesinde yaşanan trajikomik bir öyküyü ele almıştır. Güntekin'in eserlerinde üzerinde önemle durduğu noktalardan birisi Anadolu'dur. Anadolu uzun yıllar boyunca bir sürgün yeri olarak addedilmiştir, yazarların birçoğu Anadolu'yu bu sebepten ötürü gezip görmemiştir ve Anadolu'nun içinde bulunduğu koşullara dair herhangi bir fikirleri yoktur. Güntekin'in babası askerî doktrordur, kendisi ise uzun yıllar boyunca eğitim müfettişliği yapmıştır. Bu nedenle yazar Anadolu'nun içinde bulunduğu duruma ve zorlu koşullarına aşinadır. Birçok eserinde Anadolu'ya yer vermiş ve

genellikle Anadolu'nun geri kalmışlığı, İstanbul'da yaşayanlar ve devlet erkânı için bilinmezliği, eğitim için gerekli olan okul ve öğretmenden yoksunluğu, halkının cahilliği üzerinde durmuştur (Önertoy, 1974). *Değirmen* romanında da yazarın üzerinde önemle durduğu noktalar, merkezde yaşayanların Anadolu'da yaşayanlara dair en ufak fikirlerinin olmaması, Anadolu'nun bir ilçesi olan Sarıpınar halkının yoksulluğu ve bürokratlar ile köylüler arasında yaşanan çekişmedir.

Değirmen romanında olaylar merkez (İstanbul) ve taşraya (Sarıpınar) göre işlenmektedir. Hikâyenin ana karakteri olan Sarıpınar Kaymakamı Halil Hilmi Efendi, kendi hâlinde, işini seven bir görevlidir. Bir gün ilçenin ileri gelenlerinden Ömer Bey, Halil Hilmi Efendi'yi kendi evinde vereceği davete çağırır. Bu davette ilçenin ünlü bir siması olan "Kızanlıklılı Naciye" de yer alacaktır. Halil Hilmi Efendi, daha önce yapmadığı bir şeyi yapar ve bu davete gider; ancak o gün Sarıpınar'da bir zelzele meydana gelir. Zelzele sonrasında sadece Ömer Bey'in evi hasar görür, kaymakam da yaralıdır arasında. Kaymakamın yaralı olmasından dolayı İstanbul'a bu depremle ilgili ilçede önemli ölçüde hasar meydana geldiği, kaymakamın ise ağır yaralı olduğu bilgileri gönderilir. Tüm bu olaylar dolayı Sarıpınar ilçesinin bürokratları ve ileri gelenleri arasında bir gerilim yaratır, çünkü ilçede Ömer Bey'in evinin haricinde hasar gören başka bir ev ve Ömer Bey'in evinde yaralananların dışında yaralı yoktur. İstanbul ise sakin bir dönem geçirmektedir, haber yokluğundan dolayı Sarıpınar ilçesinde yaşanan olaylar oldukça büyütülmüştür ve Sarıpınar'a sürekli yardım gönderilmektedir. Kaymakam Halil Hilmi Efendi, bu işten nasıl sıyrılacağını düşünürken, ilçenin deli mühendisi olan Kazım ona "zaten Sarıpınar virane bir ilçe, buradaki yoksul köylüler her zaman zelzele mağduru" diyerek, sahte bir zelzele görüntüsü yaratmayı teklif eder. Hikâyenin neticesinde ilçede sahte bir deprem görüntüsü yaratılır. Sarıpınar'ı Alman ve İngiliz gazeteci kafilesiyle gezmeye gelecek olan Şehzade Şemsettin Efendi'nin yol güzergâhında olan evler yıkılır, köylülere sahte bandaj takılarak yaralı havası verilir. Kaymakam Halil Hilmi Efendi'ye ise gösterdiği başarıdan ve görev aşkından dolayı bir nişan hediye edilir.

19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Bilginin Paylaşımı Üzerine

Osmanlı Devleti uzun yıllar boyunca kendi dönemine göre oldukça gelişkin bir siyaset ve ekonomik yol izlemiştir. Birçok anlamda sınırlarını genişleterek sürdürdüğü bu yol, on yedinci yüzyıldan itibaren duraklama noktasına gelmiş ve on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişmeler nedeniyle devlet parçalanma ve dağılma aşamasına gelmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı geleneksel devlet tipinden modern merkezîyetçi devlet tipine geçiş sürecini yaşamıştır ve derin bir iktisadi çıkmaza girmiştir (Ortaylı, 2013, s. 141-148). Osmanlı'nın bu dönemdeki durumunu Boratav (2015, s. 21) yarı sömürgeleşme durumu olarak tanımlamakta ve ülkenin dış borçlanma yükleri altına girmesini, sürekli olarak imtiyazlar arayarak ülke sınırları içerisine yabancı sermayeyi ve yatırımlarını sokmasını ve gittikçe ağırlaşan kapitülasyonların etkilerini bu derin iktisadi çıkmazın sebepleri olarak göstermektedir.

Osmanlı Tarihi içerisinde devlet sürekli olarak dinamik bir güç olagelmıştır, ancak yukarıda da bahsedilen ekonomik gerilemeler ve bununla birlikte siyasi ve toplumsal koşullarda yaşanan gelişmeler nedeniyle bu dinamizmin değiştiği anlaşılmaktadır (Ahmad, 2011, s. 27). Klasik Osmanlı düşüncesinde sultanın "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" olarak bir ağırlığı vardır ve uzun dönemler boyunca bu ağırlığını ve iktidarını başka bir merkezle paylaşmamıştır. Belli bir dönemden sonra ulema ve kalemiye bilgiyi üreten iki sınıf olarak ortaya çıkmıştır. Dinle olan yakın ilişkisi nedeniyle ulemanın Osmanlı Devleti içerisinde önemli ve saygın bir yeri olmuştur ve zaman zaman bu saygınlık iktidar ile yarışacak konuma gelmiştir. Bu durumun en önemli sebebi ise ulemanın halk tarafından "İslam dinini en iyi anlayan, yorumlayan ve dinin getirdiği yükümlülükleri uygulayan ve uygulatan" kişiler olarak algılanmalarıdır. Bu bağlamda ulemanın uzun bir süre tebaa ile iktidar arasında bir aracı rolü üstlendiği söylenebilir. Ancak modernleşme süreci ile birlikte bu düzen değişmiş, Avrupa'da eğitim gören kalemiye ön plana çıkmıştır ve ulema ile kalemiye arasında bu durumdan dolayı bir "modern-gerici" çatışması baş göstermiştir (Şirin, 2017). Özellikle on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yaşanan gelişmeler ve yeniliklerle birlikte bürokrasinin yükselişi başlamıştır. Böylelikle Sultan'dan ziyade devlete bağlı ve sadık olan bu sınıf, iktidar ilişkileri içerisinde yeni bir düzene geçilmesini sağlamıştır (Ahmad, 2011, s. 37).

1876 Anayasasıyla birlikte milletvekili olabilmek için mülk sahibi olma şartının aranması da zengin bir kesimin bürokratlaşmasına sebep olmuş, daha sonra da bu zengin bürokratlar toprak sahiplerini

beslemeye başlamışlardır. Bu dönemde toprak hala Osmanlı ekonomisinin başat faktörüdür ve sanayi istenildiği gibi iyileştirilememiştir (Ahmad, 2011, s. 41). Toprak üzerinden ilerleyen bu sistemde köylüler toprak ağalarının elinden ve ağır vergilerin yükümlülüklerinden kurtulamamışlar ve bu durumun getirdiği huzursuzluk hem toplumsal yapıda, hem ekonomik yapıda hem de siyasi yapıda etkisini göstermiştir. Tanzimat dönemiyle birlikte hükümet tebaanın can ve mal güvenliğini sağlamak ve bürokratların keyfi davranışlarına, vergi adı altında yapılan yolsuzluklara son vermeye çalışmış, demiryolu ve telgraf sistemi ile bir asayiş sağlamaya çalışmıştır (Avcıoğlu, 1969, s. 83). 1908 senesinde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle bir müddet sistem içerisinde iyileşme sağlansa da, bu durum uzun sürmemiştir. 1908-1922 yılları arası Boratav'ın (2015, s. 21) deyimiyle, yaşanan savaşlar, ihtilal, darbe ve ayaklanma neticesiyle Osmanlı Devleti'nin tarihe karıştığı bir dönem olarak bütünlük taşımaktadır.

Yukarıda verilen genel bilgiler bağlamında Osmanlı Devleti'nde bilginin paylaşımına bakıldığı takdirde, bilginin sınırlar içerisinde oldukça gezgin bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bilgi, oluşumu ve paylaşımı açısından bireysel ve toplumsal özellikler sergilemektedir ve iki kişi arasında paylaşılabilirdiği gibi, bir topluluk içerisinde de paylaşılabilir. Osmanlı'da bu paylaşım gerek yazılı kaynaklarla, gerekse gündelik yaşam pratikleri ve bu pratiklerin sergilendiği mekânlar aracılığıyla sürdürülmektedir. Yazılı kaynak olarak "ferman, berat, ahidname, devlet yayınları, telif/tercüme kitap, risale, şerh, haşiye, hamış, minyatür, gazete ve dergi"lerin ön plana çıktığı görülmektedir (Anameriç, 2008, s. 54). Bu kaynakların yanı sıra, günlük, vergi kayıtları, vakıf kayıtları, vakayinameler, tereke defterler, seyahatnameler, otobiyografiler, anı defterleri, mektuplar ve benzeri kaynaklar üzerinden de gündelik yaşama ve iletişim ağına dair bilgi edinmek mümkündür.

Osmanlı'da bilginin paylaşımındaki temel aktörün iktidar olduğu rahatlıkla söylenebilir. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren devletin merkezîyetçi bir yapıya bürünmesi, devlet içerisinde dolaşıma sokulan bilgi üzerinde de bir hâkimiyet oluşumunu beraberinde getirmiştir. Ancak bu merkezîyetçi yapıya rağmen, merkez ve taşra arasında bilgiye ulaşım konusunda bir ayırım olduğu, taşrada bulunanların bu bağlamda daha dezavantajlı olduğu söylenebilir (Faroqhi, 2008, s. 74-75). Bu noktada bilginin paylaşımını kolaylaştıran ağlar üzerinde durmakta fayda vardır. Osmanlı Devleti'nde bu kolaylığı sağlayan mekânlar olarak kütüphaneler, bedestenler, pazarlar, kahvehaneler, hapishaneler, hastaneler ve benzeri yapılar ön plana çıkmaktadır. Bu mekânlar insanları bir araya getirerek bilgi ağının genişlemesine yardımcı olmakta ve insanların bilgiye ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Var olan bilginin paylaşılmasının yanı sıra, bilginin dönüşümüne ve yeni bilgilerin oluşumuna da katkıda bulunmaktadır. Teknolojik yenilikler bağlamında telefon ve telgraf gibi araçların dönem içerisinde ön plana çıktığı, ancak bu araçların çok sınırlı bir çevre içerisinde (özellikle bürokrasi ve Bâb-ı Âli içerisinde) kullanıldığı görülmektedir (Davison, 2003, s. 355). Dolayısıyla, özellikle hapishane, hastane gibi mekânlar ve askerlik görevi, sürgüne gönderilme bilginin paylaşımında mesafelerin getirdiği zorlukların üstesinden gelen yapılar olarak öne çıkmaktadır. Benzer bir şekilde tüccarlar, seyyahlar, dervişler de bu mesafeyi kısaltan, bilginin belli sınırlar içerisinde dolaşımını sağlayan aktörler olarak oldukça önemlidir (Ay, 2006, s. 78). Bu açıklamalar ekseninde, Osmanlı'da bilginin paylaşımında birçok aktörün, grubun, mekânın ve yapının ön plana çıktığı ve bu ağın özellikle oldukça az yararlanan edebi eserlerden faydalanılarak daha da genişletilebileceği söylenebilir. Dolayısıyla çalışmada incelenecek olan *Değirmen* kitabında yer alan bilgi ağlarının paylaşımına yönelik veriler, bulgular kısmında ayrıntılı olarak incelenecektir.

Yöntem

Bu çalışmada, Osmanlı'da bilgi ağlarının paylaşımı Reşat Nuri Güntekin'in *Değirmen* adlı eseri üzerinden nitel araştırma desenlerinden tematik içerik analizi ile incelenecektir. Tematik içerik analizi, çalışmalarda belirli bir çerçeveye göre eleştirel bir incelemeye ve yorumlamaya olanak sağlamak ve konuyla ilgili bütüncül bir bakış ortaya koymaktadır (Çalık ve Sözbilir, 2014, s. 37). *Değirmen*, tarihi bir romandır bu nedenle tarihi özellikleri eser üzerinden incelemek ve bilgi ağlarına yönelik arayışı sürdürmek mümkündür. Bu çalışmada *Değirmen* kitabının örneklem olarak seçilmesinin temel sebebi, kitabın merkez ve taşra çerçevesinde, birey, grup ve mekân bazında bilginin paylaşımına iyi bir örnek teşkil etmesidir. Bu noktada, bilgi ağlarına yönelik incelemelerin genellikle yazılı kaynaklar üzerinden takip edildiği, ancak

edebi eserlerin bu kaynaklar arasında dâhil edilmediği belirtilmelidir. Bu nedenle edebi bir eser üzerinden bilgi ağlarını takip etmek, var olan bilgi kaynaklarını genişletmek için önemli bir adım olacaktır.

Eserin kurgusalılığı, çalışma için bir zorluk teşkil etmektedir. Tarih, “bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog” olarak düşünülebilir (Carr, 1994, s. 37), bu diyalogun sürdürülmesi için ise tarihçiye ihtiyaç vardır. Tarihsel gerçeklik her ne kadar tarihçinin dışında da var olsa da, ancak tarihçinin çabası ile anlam kazanmaktadır. Tarihçi ise bu çabasını yazma eylemiyle ortaya koyar, bu nedenle tarihin bizzat kendisi bir kurgu olarak değerlendirilmelidir. Bu noktada, tarihe ve tarihçiye yöneltilen eleştirilerin en önemlisi, objektif yapının zarar uğraması, tarihçinin bilgileri değerlendirirken kendi öznel bilgisini, yaşantısını değerlendirmeye katmasıdır. Tarihçi ele alacağı bilgiyi öncelikle “seçer”, daha sonra ise bu bilgiyi belli bir ideolojik çerçeve içerisinde yorumlar (Carr ve Fontana, 1992, s. 64). Dolayısıyla bilgi, tarihçinin elinde kurgusal bir dönüşüme uğrar. Tarihi roman ise bu kurgusalılığı kendi biçimsel özelliklerine göre tekrar değiştirir, tarihsel gerçeklikle beraber, tarihsel olmayan, kurgusal karakterler ve olaylar da eserin içerisinde yoğunlur (Çelik, 2002, s. 53). Kurgusal yapısından dolayı, eser üzerinden yapılacak olan incelemelerin “öznellik”, “gerçeği çarpıtma” ve benzeri problemler üzerinden eleştirilmesi olasıdır. Bu nedenle çalışmada, *Değirmen* kitabı üzerinden bulunan Osmanlı’da bilgi ağının paylaşımına yönelik veriler, tarihi bilgiler ışığında değerlendirilmiştir. Yine de, kitap üzerinden elde edilen temaların, Reşat Nuri Güntekin’in kendi eserinde ön plana çıkardığı başlıklar olduğu ve bilgi ağlarına yönelik elde edilecek verilerde Güntekin’in rolünün göz ardı edilemeyeceği belirtilmelidir.

Çalışmada öncelikle *Değirmen* kitabı “Osmanlı’da bilgi ağları” çerçevesinde incelenmiş, bilgi ağlarına yönelik verilerin yoğunlaştığı noktalar başlıklara ayrılarak tematik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Bu bağlamda iktidar, taşra, basın ve kadın başlıklarının ön plana çıktığı ve bilginin paylaşımına yönelik verilerin daha çok bu ana başlıklar etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu nedenle Reşat Nuri Güntekin’in eserde Osmanlı’da bilginin paylaşımı üzerine söyledikleri, gerekli yerlerde tarihi açıklamalarla temalar altında analiz edilmiştir.

Bulgular

İktidar

Değirmen kitabında iktidar olgusunun önemli bir veri kaynağı oluşturduğu ve bu olgunun çeşitli karakterler üzerinden şekillendiği görülmektedir. Bu bağlamda öne çıkan karakterler Sarıpınar ilçesinin kaymakamı Halil Hilmi Bey, Jandarma Hurşit, Jandarma Kumandanı İштиpli Niyazi Efendi, Müderris Hacı Fikri Efendi, Muallim Ahmet Masum, Mühendis Deli Kazım, Mutasarrıf Hamit Bey, Vali ve Şehzade Şemsaddin Efendi’dir. Osmanlı Devleti’nin son döneminde iktidar, bürokratlar ve halk arasında yaşanan iletişimsizlik, bürokratların kendi aralarında yaptıkları yolsuzluklar ve tebaa ile iktidar arasındaki ilişki bu karakterler üzerinden anlatılmakta ve iktidar, diğer otorite grupları ve tebaa arasındaki bilgi ağlarının nasıl işlediği açıklanmaktadır.

Halil Hilmi Bey kaymakam olarak iktidarın Sarıpınar’daki temsilcisidir ve halk tarafından önemli bir otorite figürü olarak görülmektedir. Halil Hilmi Bey her yerde kendisine bu otorite mevzusunun hatırlatılmasından hiç memnun değildir. Köyün ileri gelenlerinden Ömer Bey’in evine gittiğinde bir zelzele yaşanmıştır ve bu olaydan sonra kendisi yine karar alma mekanizması olarak görülmüştür:

Ne yazık ki bu gecesinde de, baş köşedeki koltuğunda her zamanki gibi akıllı uslu oturuyor görünmekle beraber, içinden çılgıncasına eğlendiği bu tek sefahat gecesinde de onu rahat bırakmıyorlar, kendisini –resmi vazifesi ile hiçbir alakası olmayan- bu zelzele meselesinde de karar vermeye, otoritesini kullanmaya davet ediyorlardı (Güntekin, 1987, s. 7).

Güntekin, Sarıpınarlıların Sultan’ı göremedikleri ve onunla iletişime geçemedikleri için, onun ilçedeki “gölgesi” olan Halil Hilmi Bey’e başvurduklarını vurgulamaktadır. Kitapta Osmanlı Devleti’nin iktidarını Halil Hilmi Bey’in temsil ettiği söylenebilir. Halil Hilmi Bey’in kendisi de bu iktidar yapısını onaylayan bir konumdadır ve devletine bağlı bir çalışandır. Hatta zelzele sonrasında İstanbul’a kendisinin ağır yaralı belki de ölmek üzere olduğu bilgisinin ulaştırılmasına çok kızır çünkü ona göre “memleket başsız kalmamalıdır” (Güntekin, 1987, s. 30) ve devlet görevlileri hasta da olsalar, iş yapamayacak durumda da olsalar başka bir yetkili gelene kadar görevlerini yerine getirmekle mükelleflerdir.

Halil Hilmi Bey Sarıpınarlılar tarafından bir otorite olarak görülmekte ve kendisine saygı gösterilmektedir, ancak ilçenin ileri gelen zenginleri ve bürokratları ona saygı gösteriyor gibi görünseler de arkasından iş çevirmekte, yolsuzluk yapmaktadırlar. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gittikçe artan yolsuzluk ve iletişimsizlik sorunu kitabın ana konusunu oluşturmaktadır ve yaşanan tüm ironik durumların sebebi de aslında budur. Kitapta bu duruma mahal veren kişi Kaymakam Halil Hilmi Efendi'dir. Halil Hilmi Efendi ve diğer bürokratlar yaşanan zelzele öncesinde herhangi bir sebepten ötürü ilçenin köylerini gezmemiştir ve köylü sadece merkeze gelerek derdini ve sıkıntısını paylaşabilmektedir. Bu durumda bile köylülerin öncelikle kaymakama arzuhal vermesi gerekmektedir, ancak bu arzuhallere önem gösterilmediği anlaşılmaktadır. Köylünün kendi arasında yaşadığı sıkıntılar, kaymakam için bir önem teşkil etmemektedir ve onların kendisini fuzuli yere rahatsız ettiklerini düşünmektedir. Neticede kendisi önemli bir kişidir ve yapacak çok mühim işleri vardır. Kitapta aktarılan bu bilgilerle, iktidarın tebaadan habersiz yaşadığı ve aralarında büyük bir iletişimsizliğin hüküm sürdüğü vurgulanmaktadır. Bir başka örnekle bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Yaşanan gelişmelerden sonra deprem bölgesini ve depremde yaralanan halkı görmek, onlara yardımcı olmak için İstanbul'dan Alman ve İngiliz gazetecileriyle birlikte Sarıpınar ilçesine gelen Şehzade Şemsettin Efendi için kitapta şöyle bir ibare geçmektedir: "O güne kadar Beykoz'dan uzak yola gitmemiş ve Ortaköy ile Çengelköy'den başka köy görmemiş olan Şehzade Şemsettin Efendi" (Güntekin, 1989, s. 142). *Değirmen*'de iktidar dar bir çevre içerisinde hayatını idame ettirmektedir ve imparatorluğun sınırları oldukça geniştir. Bu durumu aşmak için her ne kadar taşraya iktidarı simgeleyen yapılar kurulmuş olsa da, köylüler hükümete ulaşamamaktadır ve dar alanda yaşayan merkez, geniş alanda yaşayan tebaayı yönetmeye çalışmaktadır. Osmanlı Devleti temelde patrimonyal yapıya sahip bir devlet olarak düşünülebilir. Dolayısıyla patrimonyal yönetimlerde hükümdarın otoritesini bürokrat sınıfın temsil ettiği, bu sınıfın ise askerler ve sivil memurlar olmak üzere ikiye ayrıldığı söylenebilir (İnalçık, 2010, s. 128). Güntekin eserinde tam da bu nokta üzerinde durmakta ve otoritenin bürokrasi aracılığıyla dağıtımında gördüğü aksaklıkları ön plana çıkarmaktadır.

Değirmen'de askerliğin bir diğer önemli otorite unsurunu simgelediği ve iletişim ağı içerisinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Köylüler, herhangi bir sıkıntılarının olması durumunda öncelikle Jandarma Hurşit ile görüşmektedirlerdir. Hurşit, bürokratların aksine köylüleri tanımakta ve yaşadıkları yerleri iyi bilmektedir. Kitaptaki karakterler arasında otorite sahibi ve saygı duyulan birçok karakter bulunmaktadır, özellikle Kaymakam Halil Hilmi Efendi bu noktada öne çıkan bir karakterdir; ancak süreç içerisinde yaşanan gelişmelerle kaymakam bile otoritesini kullanamaz hale gelmiştir. Bu durumdaki en önemli etken, kaymakamın haberi olmasa bile, diğer devlet görevlilerinin yolsuzluk yapmaları ve köylülerin bu durumun farkında olmalarıdır. Sarıpınar ilçesinde yaşanan zelzele sonrasında, bu haberin İstanbul'a ulaştırılmasının neticesinde ilçeye önemli miktarda para, erzak ve çadırı kapsayan yardım gönderilmiştir. Halkın gönderilen bu yardımdan haberi vardır; ancak o yardım bir türlü ellerine ulaşmamaktadır. "Zaten belediyede çalışan komisyonun birtakım tesirlerden dolayı parayı yerine sarfedeceği şüphelidir" (Güntekin, 1989, s. 59). Bunun üzerine kaymakamlık binasını basan halkı öncelikle Deli Mühendis Kazım ve Kaymakam Halil Hilmi Efendi karşılar. Ancak Deli Mühendis'in halkı kıskırtması üzerine, halk galeyana gelir ve binayı basmak ister. Kaymakam bu noktada ne yaparsa yapsın başarılı olamaz ve bürokratların hiçbiri yanında değildir. Bu noktada Jandarma Kumandanı Niyazi Efendi devreye girer ve silahını ortaya çıkarıp ateşleyerek kalabalığı dağıtır. Hem asker olması hem de ortaya koyduğu silahının göz korkutması halkın küçük isyan girişimini bastırmıştır. Halkın devlet dağılma aşamasında olsa bile askere yönelik saygısı ve korkusu sürmektedir. Güntekin'e göre bu durumun en önemli sebebi ise, yukarıda da bahsedildiği gibi bürokrasi içerisinde askerlerin halkla daha fazla yakın temasa geçmesi ve halkın herhangi bir problemi olduğunda öncelikli olarak askeriye üzerinden yetkililerle iletişime geçmesidir.

Kitap içerisinde siyasi anlamda öne çıkan bir diğer unsur İttihatçı düşünce ile dini düşüncenin arasında yaşanan çatışmadır. 1908 senesinde kurulan İttihat ve Terakki Partisi temelde otokrasinin yıkılması, toplumsal ve ekonomik rejimin dönüştürülmesi fikirlerini desteklemektedir. İttihatçılar alt-orta sınıf içerisinde yetişmiş bir gruptur. Bu nedenle dönemin öne çıkan bir diğer siyasi grubu olan liberallerden, özellikle "dünya pazarıyla bütünleşme" noktasında ayrı düşmektedir. Liberallerle yaşadıkları çatışmanın yanında İttihatçıların anlaşamadığı diğer bir grup da dini gruplardır. Özellikle 31 Mart Vakasında yaşanan gerici durumlardan ötürü İttihatçıların arası "softa"larla bozuktur (Ahmad, 2011, s. 47-49). Bu durumun en

önemli sebeplerinden bir diğeri ise, dini gelenekten gelen sınıfın modernleşme sürecinin dışında hareket etmeleridir (Ortaylı, 2013, s. 31). *Değirmen*'de Müderris Hacı Fikri Efendi ile Deli Mühendis Kazım'ın çatışmaları da önemli bir unsuru oluşturmaktadır. Hacı Fikri Efendi, kaymakam da dâhil olmak üzere Sarıpınarluların çekindiği, saygı duyduğu bir dini figürdür. Hatta kitapta hakkında şöyle bir bilgi bulunmaktadır: “Kendisi vaktiyle Yıldız Sarayı'nda Abdülhamit şehzadelerinin hocası idi. Bir gün bunlardan birini <<domuz oğlu domuz>> diye azarladığı için gazaba uğramış ve 1908 inkılabına kadar Bağdat'a sürgüne yollanmıştı” (Güntekin, 1989, s. 46). Kazım ise İttihat ve Terakki Partisi yandaşı, devletin çöküşünü önceden gören ve çareyi hem modernleşmede hem de yoksul halkın kötü koşullarını düzeltmede gören, ancak sivri söylemleri nedeniyle bürokratların önemsemediği, halk arasına “nifak sokucu” bir kişi olarak algılanmaktadır. Hacı Fikri ile Kazım'ın arası bozuktur ve ikisinin bir araya geleceği ortamlar için herkes tedirgin olmaktadır. Çünkü Kazım, Hacı Fikri ve diğer dini figürler için şöyle düşünmektedir: “Softaların sarığını hayvanların boynuna yular yapmadıkça bu memleket kurtulmaz”. Osmanlı Devleti'nin son döneminde İttihatçılar ile dini otorite arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından bu iki karakter de önem teşkil etmektedir. Bu noktada softaların ve İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının bilginin paylaşımında önemli otoriteleri temsil ettikleri söylenebilir.

Taşra - Merkez

Osmanlı'da taşra ile merkez arasındaki ilişki sorunludur, taşranın bilgi ağlarına ulaşması merkezde yaşayanları kadar kolay olmamaktadır. Taşradaki iletişim ağı, kentteki iletişim ağından daha sınırlıdır. Taşradaki çevre komşu köylerle kurulan bağlar, zaman zaman köyleri gezen dervişler, köyden birisinin bir iş için kente gitmesi ya da önemli anlaşmazlıklarda kadiya çıkmak, pazarı ziyaret etmek ve benzeri nedenlerden dolayı kente gitmekle sağlanmaktadır. Bu bağlamda merkez ile taşra arasındaki köprüyü kurma konusunda tüccarların, seyyahların, dervişlerin, göçlerin etkili olduğu söylenebilir. Kültürel bağlamda kent ve kırsal arasında önemli farklılıklar görülmektedir. Nüfus kırsal kesimde yoğun; ancak yazılı kültürle bağlantıları oldukça zayıftır; kentlerde ise bu durumun tam tersi geçerlidir. Köyde yaşayan halk okuma yazma imkânına sahip değildir, bunu yapmak için büyük kentlerde konaklamaları veya köye yakın olan dergâhlarda okuma yazma öğrenmeleri gerekmektedir. Yüksek kültür öğelerinin önemli bir kısmı kentlerde toplanmıştır ve taşrada yaşayan nüfus bu öğelere ulaşmakta büyük zorluk çekmektedir (Faroqhi, 2008, s. 74-77).

Değirmen'de taşra merkez ilişkisi iki boyutlu işlemektedir. Birincisi İstanbul ile Sarıpınar arasındaki ilişki, ikinci ise Sarıpınar ilçe merkezi ile köyleri arasındaki ilişkidir. İstanbul ile Sarıpınar arasındaki ilişki daha zorlu bir ilişkidir, Sarıpınar kendi halinde bir ilçedir ve yaşanan zelzele olayı sonrasında bu kadar ilgi çekmesi ilçenin tarihi boyunca görülmemiş bir olay değildir. Bu çerçevede merkez ile taşranın haberleşme bağlamında birbirlerinden uzak oldukları, taşra her ne kadar bir şekilde merkezden haber alabilse de, hayati bir gelişme olmadığı müddetçe merkezin taşrada yaşayanlara dair bir fikrinin olmadığı söylenebilir. Sarıpınar ve İstanbul arasındaki iletişim, telgraf, posta kurumu, telefon ve gazete aracılığıyla şekillenmektedir. Güntekin eserinde, mutasarrıftan kaymakama gelen bir telgraf üzerine kaymakamın söylediği şu cümle ile: “Bir yıldır buradayım merkezden telgraf geldiğini hiç duymadım”, merkez ile taşra arasındaki iletişimsizliği açıkça ortaya koymaktadır.

Merkez ve taşra arasındaki ikinci ilişkiye bakıldığında Sarıpınar ilçe merkezi ile köyleri arasındaki iletişim ağı önem kazanmaktadır. Sarıpınar ilçe merkezinde yaşayanlar, köylüler ile sıkı ilişki içerisinde değildir, hatta bu köylerin nasıl yerler oldukları, buralarda kimlerin yaşadığı bilinmemektedir. Köy ve merkez arasındaki ilişki alışveriş, göç gibi durumlarda ortaya çıkmaktadır. Kitapta Balkan muharebesinden sonra Sarıpınar'a yönelik muhacir akınına değinilmiştir. Göç merkez ve taşra arasında önemli bir iletişim ağını oluşturmaktadır. Sarıpınarlular da Balkan muharebesi esnasında yaşanan gelişmeleri, Bulgar, Sırp ve Malisor çetelerinin “zalimliğini” bu muhacirlerden öğrenmişlerdir.

Öne çıkan bir diğer husus alışveriştir. Sarıpınar'ın dağ köylerinde yaşayanlar ilçe merkezinde Çarşamba günleri kurulan pazarda satmak üzere mahsullerini ve hayvanlarını toplayarak, hatta bazıları bir gün evvel yola çıkarak kervan halinde merkeze ulaşmaktadırlar (Güntekin, 1989, s. 33). Bu bağlamda da alışveriş hususunun ilçe merkezi ile köyleri arasında bir iletişim ağı oluşturduğu söylenebilir, çünkü her ne kadar bu köyler Sarıpınar ilçesine bağlı olsalar da bazıları merkezden mesafe olarak “bir günlük”, iletişimsel

bağlamda ise daha da uzaktadırlar. Osmanlı'da kent çarşıları genellikle tek bir bölgede kurulmakta ve bedesten, han, arasta, cami, hamam gibi yapılardan oluşmaktadır. Bu yapıların yanı sıra Pazar ve panayırlar da bu bölgede kurulmakta, halk (müslim/gayrimüslim, erkek/kadın, kentli/köylü) bütün ihtiyacını bu alandan karşılamaktadır (Akar, 2009, s. 267). Dolayısıyla bu alan, insanlar arasındaki iletişimi kuvvetlendirmesi açısından oldukça önemlidir.

Kitapta görülen bir başka iletişim unsuru "kahvehane"dir. Kahve ve kahvehaneler İstanbul'un gündelik hayatına 16. yüzyıldan itibaren girmiş, sonrasında ise imparatorluk sınırları içerisine yerleşmiştir (Tutal, 2014). Kahve kültürü ve kahvehaneler, Osmanlı Devleti'nin iletişim ağının genişlemesinde önemli rol oynayan unsurlardır. Osmanlı Devleti, kahve kültürüyle Batılı milletlerden çok daha önce Yemen'e yakın olması nedeniyle tanışmış ve bir kahve kültürü geliştirmiştir. Kahve öncelikli olarak iç mekânlarda, misafirlere sunulan bir içecek olarak gündelik yaşama yerleşmiş; daha sonraları ise kahvehanelerle birlikte dış mekânda da dolaşıma sokulmuştur ve bu kahvehaneler insanların bir araya gelebildiği önemli iletişim noktaları haline gelmişlerdir. Kahvehaneler önceleri sadece kahve içme ve eğlenme amacı ile ön plana çıkmıştır; zamanla çeşitli kültürlerden, siyasi oluşumlardan gelen insanları bir araya getirmiştir ve özellikle haber alma, haberdar etme işlevleriyle insanların bir araya gelmesini sağlamıştır. Ancak insanların bu mekânlarda toplanarak siyaset konuşmaları, Osmanlı Devleti'ni kahvehanelerin iletişime dönük bu işlevinden rahatsız etmiş ve belirli aralıklarla kahvehaneleri kapatma yoluna gitmiştir. Osmanlı toplumsal yapısında merkez ve çevre arasında devletin merkezi bir güç olmaya çalışması, üretimden tüketime dek bütün bir süreci denetimi altına almaya çalışması, ülke dışı dinamikler ve toplumun merkez uygulamalarına ve merkezin denetim çabalarına yönelik ortaya koyduğu direnç gibi bazı çelişkiler yer almaktadır (Öztürk, 2010, s. 98-100). Burke (2001, s. 117-146) hükümetlerin ayaklanma, salgın ve savaş gibi konulara önceden önlem alabilmek adına enformasyon topladıklarından bahsetmekte ve enformasyon azlığının "söylentiler çıkmasına", enformasyon fazlalığının ise "sıradan insanların devlet işleri hakkında fikir söylemesine" yol açtığına değinmektedir. Osmanlı'nın kahvehanelere yönelik tutumu da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Devlet kahvehanelerin kapatılmasının bir çare olmadığına kanaat getirince, bu mekânları tekrar açtırmış ve buralarda ne konuşulduğunu öğrenmek için kahvehanelere jurnalci yerleştirme yoluna bile gitmiştir (Kırlı, 2000).

Değirmen'de de kahvehaneler önemli bir iletişim mekânıdır ve sıkça işlenmektedir. Sarıpınar Kahvehanesi esnafın bir araya geldiği, yemek yediği, tıraş olduğu, nargile ve kahve içtiği, oyun oynadığı bir mekândır ve localı bir yapısı vardır. Bu localı yapı sayesinde bürokratlar burada buluştukları zaman siyasi meselelerini konuşuyor ve yaşanan deprem sonrası başlarına gelenler hakkında çareler arıyorlardır. Jurnal meselesi kitapta ve filmde işlenirse de, kahvehanelere jurnalcilerin yerleştirilmesinin sebebi olan siyasi konuşmalar açıkça görülmektedir. Kahve de ayrı bir mevzuyu oluşturmaktadır. Kahvenin pahalılığı ve kahveye ulaşmanın zorluğu kitapta şöyle verilmektedir: "Bir muhasebe kâtibi bu kadar ziyaretçiye kahve dayanmayacağını akıl ederek Hurşit'e iki kova dolusu koruk şerbeti yaptırmamış olsadı Kaymakam o gün mutlaka iflas ederdi" (Güntekin, 1989, s. 45). Kahve Sarıpınar'ın gündelik yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Pahalı olmasına rağmen misafirlere pişirilmesi gibi bir adet vardır ve kahveyi içecek şansa sahip olan misafirler daha saygın kişilerden oluşmaktadır.

Osmanlı'da iletişim ağının oluşmasındaki önemli noktalardan bir diğeri de kitaplar ve yayıncılıktır. Osmanlı'da el yazımı kitaplar, özellikle dini nitelikli olanlar çoğunlukla saray çevresinde, cami, dergâh gibi dini merkezlerde değer görmüşlerdir. Faroqi (2008, s. 221), Osmanlı'da matbaanın ve yayıncılığın gelişmemesini esas olarak dini bir duruma bağlamaktadır. Matbaanın ortaya çıktığı döneme kadar elyazması olan eserlere bağlı kalan okurlar, Kur'an'ın el ile yazılmasına daha kutsal bir nitelik atfetmişlerdir. Matbaanın kurulması ve ilk kitapların ortaya çıkması üzerine okurlara Kur'an'ın da basılacağı şeklinde bir korku hâkim olmuştur. Bu korkunun en önemli sebebi ise, dini kitabın yazımı esnasında yanlışlık yapılmasıdır; çünkü matbaanın yeni olması ve yeterli bilgiye sahip olunmayışı nedeniyle basılan kitaplarda çok fazla yanlışlık yapılmaktadır. Ayrıca elyazması kitap üreten işkolunun, matbaanın yayılması üzerine kendi işlerini kaybedeceklerine yönelik endişe de işin ticari boyutunu oluşturmaktadır. Bu sebeplerin haricinde, ülke içerisinde düzyazı geleneğine hatta yazılı kültüre bir aşinalık oluşmaması, basılan eserlerin halka hitap etmemesi, kitapların çok fazla ilgi görmemesine sebep olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren kitap, gazete ve dergilerin çoğalması beraberinde sansür uygulamalarını da getirmiştir ve bu nedenle telif eserlere daha çok yer verilmiştir. Bu telif eserlerin Osmanlı halk kültürüne uygun olmaması ve ilgi görmemesi,

bunun yanında kâğıt maliyetinin fazla oluşu, yeterli teknik düzeye erişilmemiş olunması yayımcılığın gelişmeme sebeplerinden bazılarıdır. Bu yayınlara merkezde yaşayanlar daha rahat ulaşabilmektedir, ancak taşra için bu durum pek mümkün değildir. Kitapta Kaymakam Halil Hilmi Efendi'nin "İhlamur Altı" adında bir kitap okuduğu ve bu kitabı Eczacı Ohannes'ten edindiği bilgisi yer almaktadır (Güntekin, 1989, s. 19). Güntekin eserinde taşrada kitap bulabilmenin oldukça zor olduğuna, kitap okumak için büyük şehirlere gitmiş ve buradan kitap getirmiş kişilerle görüşülmesi gerektiğine değinmektedir.

Basın

Değirmen'de basının da önemli bir iletişim unsuru olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Sarıpınar'da iktidar yanlısı bir gazetenin muhabiri bulunmaktadır ve deprem sonrasında İstanbul'a yaralılar ve hasarla ilgili bilgiyi de bu muhabir yollamıştır. İstanbul'da ise iki gazeteden bahsedilmektedir; "Nida-yı Hak" ve "Millet Sesi". 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde basının durumuna bakıldığında, bu oluşumun oldukça yeni olduğu görülmektedir. Dünyadaki örneklerinin aksine Osmanlı'da basın çok geç oluşmuştur ve basının ilk örneklerini gayrimüslimlerin çıkardığı gazeteler teşkil etmiştir. 1914 senesine bakıldığında bu dönemde basının bir bunalım içerisinde olduğu söylenebilir. İkinci Meşrutiyet sonrasında basının yaşadığı serbestiyet, bir müddet sonra ortadan kalkmış ve tekrar sansürlü günlere dönmüştür (Koloğlu, 2013, s. 89-92). Bu durum *Değirmen* romanında da görülmektedir. Sarıpınar'da yaşanan deprem hadisesi İstanbul'daki devlet görevlilerine iletildiğinde hemen bu haberin sansürlenmesi söylenmiştir, ancak gazeteler bu haberi çoktan basmıştır. Bu nedenle devlet görevlisi "korkulur bunlardan" diyerek basın ile iktidar arasındaki gerilimi ortaya koymuştur.

Koloğlu (2013, s. 89-92), 1908-1914 basının en önemli özelliği olarak İkinci Meşrutiyet sonrasında elde ettiği kısmi özgürlüğü hiçbir şekilde yeterli bulmamasını gösterir. Abdülhamit rejimi boyunca basın türlü sansürlere maruz kalmıştır, ancak bu durum basını engellememiştir. Bu dönemde birçok yeni gazete ortaya çıkmış, önemli tirajlar sağlanmış, habercilikte yeni teknolojiler kullanılmıştır. Telgraf ve telefon da bu teknolojilerin başında gelmektedir. *Değirmen*'de de Sarıpınar'daki gazete muhabiri İstanbul'daki gazetecilere telgraf vasıtasıyla ulaşmıştır. 31 Mart Olayı öncesinde yayımlanan gazete ve dergi sayısı yaklaşık olarak 350'dir, ancak bu olaylardan sonra sansür dönemi tekrar baş göstermiş ve tüm basını etkilemiştir (Kabacalı, 2000, s. 133). Bu teknolojik yeniliklerden bir diğeri de fotoğraftır. Fotoğraf gazetelerde yeni yeni kullanılmaya başlanan bir araçtır. Şehzade ile birlikte Sarıpınar'a gelen Alman ve İngiliz gazeteciler, fotoğraf makineleriyle beraber gelmişlerdir. Ancak bu durum Kaymakam Halil Hilmi Efendi'de korku yaratmaktadır: "Kaymakam öteden beri kalem kadar fotoğraftan da ürkerdi. Hatta daha fazla bile... Kalemin yazdığını hiç olmazsa tefsir ve tevil etmek mümkündü. Fakat onun çektiği resimlere karşı ne yapabirdi?" (Güntekin, 1989, s. 80). Güntekin'e göre taşra için bu yenilikler korkutucudur, fotoğrafa taşra içerisinde yaşanan, örtbas edilen tüm olayları açığa çıkarabilecek bir potansiyeli varmışçasına yaklaşmaktadır.

Kitapta Sarıpınar'daki gazete muhabiri hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bu muhabirin adı Rıfat'tır ve Sarıpınar yerlilerinden olan Rıfat gazetecilik görevinin yanında belediye başkatipliği de yapmaktadır. Meşrutiyet döneminde belediye yardımıyla İstanbul'da hukuk öğrenimini tamamlamaya gitmiştir, ancak burada muhalif bir gazetede çalışmaya başlamış ve İttihatçılar aleyhinde yazılar yazmıştır. Bunun üzerine siyasi suçlular için ünlü olan "Bekirağa Bölüğü"ne yollanmıştır. "Gazete mensupları ehemmiyetleri derecesine göre, darağacına, hapse veya Sinop'a gönderilirken o da sadece kendi memleketine geri çevrilmiştir" (Güntekin, 1989, s. 37). Kitapta verilen bu bilgilerin doğrultusunda dönemin basın yaşamı ile ilgili bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Basın yukarıda da bahsedildiği gibi türlü sansürlere maruz kalmaktadır, ancak bunun yanında muhalif gazeteciler yazdıkları yazılardan dolayı siyasi suçlu muamelesi görmekte ve hapishaneye gönderilmektedir. Bu hapishane de işkenceleri ile meşhur Bekirağa Bölüğü'dür. Bu bölükte sorgulandıktan sonra ya öldürülmekte, ya sürgün edilmekte ya da Sinop Cezaevi'ne gönderilmektedirler. Hapishaneler gazeteci, siyasi suçlu veya diğer suçlardan hüküm giymiş kişileri bir araya getirerek bilginin paylaşımında önemli rol oynamaktadır. Eserinde Güntekin'in de bu noktaya temas etmesi önemlidir.

Rıfat hapishaneden çıkıp Sarıpınar'a geldiğinde, iktidar yanlısı bir gazetenin muhabirliğini üstlenmiştir. Bu tavrı da Sarıpınar çevresi içerisinde saygı görmesini sağlamıştır. Ancak bu olumlu gelişmelere rağmen Rıfat'ın gazeteci kimliği, taşra için onaylanan bir kimlik değildir. "Sarıpınar gibi bir kasaba için bir gazeteci, yatak odasına akrep kaçmasına benzer huylandırıcı bir şeydir" (Güntekin, 1989, s. 37). Rıfat bir yandan bu gazetecilik görevini yerine getirmekte, bir yandan ise kahvehanede İttihat ve Terakki Partisi politikası yürütmektedir. Böylelikle Güntekin'in kahvehanelerin bilginin paylaşımındaki önemine ve bir gazetecinin bilgi edinmek ve bilgi yaymak adına kahvehaneleri kullanmasına değindiği söylenebilir.

Kadın

Değirmen'de ön plana çıkan bir başka unsur, kadınların kendi aralarında oluşturdukları iletişim ağıdır. Osmanlı Devleti'nin iletişim ağında erkeklerin başat bir rol üstlendikleri görülmektedir. Genel olarak muhafazakâr bir anlayışın yaygın olması, dini anlayış ve yerleşmiş kodlar nedeniyle kadınlar dar bir alana hapsedilirken; erkekler üretim hayatı, eğlence, siyaset, kültür ve benzeri alanlarda daha serbest olmuşlardır. Kadınların iletişim ağı oldukça sınırlıdır, belki de iletişim ağının en talihsiz konumunda yer aldıkları söylenebilir. Ancak bu sınırları da gevşeten mekânlar ve ortamlar yaratılmıştır. Kadınlar kendi aralarında bir ahbaplık yaratarak birbirlerine gidip gelmişler ve bu ortamlarda kendi iletişim ağlarını oluşturmuşlardır, erkeklerin bu ortama girememesi nedeniyle bu ağın özel bir ağ olduğu söylenebilir. Yüksek sınıfta yer alan kadınlar, evlendikten sonra servetlerini ellerinde tutabilecekleri bazı yöntemler geliştirmişler, mimari, vakıflar ve benzeri şeylere yatırarak paralarını değerlendirmişlerdir. Nadiren de olsa bazı kadınların çalışma hayatına dâhil oldukları görülmektedir. Erkeklerle nazaran çok daha sınırlı olan iletişim ağlarını, bu tür yöntemlerle geliştiren kadınların, özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde geçmiş dönemlere nazaran daha rahat bir ağ içerisinde yer aldıkları söylenebilir (Faroqhi, 2008, s. 79).

Değirmen'deki önemli karakterlerden bir tanesi de kadındır; "Kızanlıklılı Naciye". Naciye Sarıpınarlıdır, ancak babasının Müslüman olup olmadığına dair bazı şaibeler vardır. Naciye'nin annesi köy içerisinde "kötü ünvana" sahip bir kadındır ve Müslüman bir erkekle evli olduğu dönemde Naciye'yi dünyaya getirirse de, halk Naciye'nin babasının Bulgar olduğuna inanmaktadır. Naciye'nin ailesi küçük yaşta ölmüştür ve bu nedenle köy içerisinde kimsesiz bir şekilde büyümüştür, sonrasında ise Sarıpınar'ın erkekleri için "eğlence ve cazibe" merkezi haline gelmiştir. Bir müddet İstanbul'da yaşamaya çalışsa da, polis baskını ile birlikte Sarıpınar'a geri gönderilmiştir. Sarıpınar yerlileri, özellikle de kadınları için Naciye bir tehlike haline gelmiştir; çünkü çok güzeldir, çok güzel dans ediyordu, erkeklerin akıllarını başından alıyordu. Ancak Naciye'nin bu hareketlerine yönelik herhangi bir harekette bulunulamamaktadır. 31 Mart hadisesinden sonra Sarıpınar'da birkaç softa asılmıştır ve bir yenilik cereyanı söz konusudur, bu nedenle Naciye'nin bu hareketleri unutulmuştur, daha doğrusu Sarıpınar erkeklerinin "işlerine geliyordu".

Naciye ile ilgili vurgulanan en önemli özellik onun gayrimüslim olması, ya da öyle görülmesi istenmesidir. Osmanlılarda gayrimüslimlerin kapalı bir iletişim ağı içerisinde yer aldıkları söylenebilir. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gündelik hayat pratikleriyle örülen bir sınır bulunmaktadır. Gayrimüslimler, Müslümanlardan farklı kıyafetler giymek, evlerini sınırlı renklere boyamak, caminin yakınında oturmamak, binek hayvanlarını sınırlı olarak kullanmak (Faroqhi, 2008, s. 31) hatta Müslüman mahallelerinden duvarla ayrılmış mahallelerde oturmak (Ocak, 2014, s. 22) zorundadırlar. Naciye'nin de gayrimüslim olarak konumlandırılması, Müslüman bir kadın için ahlaksız sayılacak davranışları sergileyebilmesini sağlamaktadır ve Sarıpınarlılar Naciye'nin gayrimüslimliğine vurgu yaparak içlerini rahatlatmaktadır: "Bir Bulgar kızının erkek meclislerinde oynamasından Sarıpınar'a ne?" (Güntekin, 1989, s. 27). Bu bilgiler bağlamında, Güntekin'in gayrimüslim bir genelev çalışanının, diğer kadınlara nazaran bilgiye daha kolay ulaştığını vurgulaması da oldukça önemlidir.

Kadınlara ilgili ön plana çıkan diğer bir unsur eğitim unsurudur. Kadınlar eğitim konusunda da erkeklerle aynı koşullara sahip değillerdir. Osmanlı'da kadınların eğitim görebildiği tek yer sıbyan mektepleridir ancak bu mekteplere gidebilen kadınlar da oldukça azdır. Bunun yanında zengin aileler evlerinde kızları için özel hocalardan yardım alabilmektedir. Tanzimat dönemiyle birlikte kadınlar için rüşdiye derecesinde okullar ve kız öğretmen okulları açılmıştır ve bu dönemde açılan okulların sayısı II.

Abdülhamit döneminden itibaren artış göstermiştir (Kurt, 2008). Kaymakam Halil Hilmi Efendi'nin karısı okuma yazma bilmemektedir, bu nedenle Kaymakam karısıyla birçok şeyi paylaşmak istememektedir. Güntekin'in Osmanlı'da kadınların eğitim bağlamında yaşadıkları sıkıntıya ve gayrimüslim kadınların durumuna kısa da olsa değinmesi, kadınların iletişim ağı içerisinde buldukları dezavantajlı konumu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Sonuç

Yapılan çalışmanın sonucunda, *Değirmen* kitabında Osmanlı'nın son dönemine yönelik önemli iletişim unsurlarının iktidar, taşra-merkez, basın ve kadın temaları üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Bütün bu temaların iletişim ağı ile birbirlerine bağlı oldukları görülmüştür. İktidar ve otorite yapıları iletişim ağlarının önemli bir kısmına sahiptir ve merkez ile taşra arasındaki iletişim bu kanal üzerinden yürütülmektedir; ancak iktidar ve otorite yapıları iletişim ağının tamamını kontrol edememekte ve genel itibarıyla taşradan uzak bir yaşantı sürdürmektedirler. Taşrada bulunan kaymakam, vali, asker gibi gruplar merkezdeki iktidarın “gölgesi” olarak işlev görmektedirler; ancak Osmanlı Devleti'nin son döneminde bürokratlar, vali ve kaymakamlar arasında yaşanan yolsuzluk meseleleri halkın askerlere daha fazla yanaşmasına ve çareyi askerlerde bulmasına sebep olmuştur.

Taşranın iletişim ağına bakıldığında; kahvehanelerin, hapishanelerin, devlet binalarının iletişim ağını kurmada ve genişletmede başat rol oynadıkları görülmektedir. Taşra ile merkez arasında oldukça gevşek bir iletişim ağı vardır, deprem gibi bir doğa felaketi ya da önemli bir olay meydana gelmediği takdirde merkezde bulunanlar taşraya yönelik herhangi bir merak duymamakta ve taşra ile bir ilişki kurmaya yanaşmamaktadırlar. Taşrada yaşayan kesim, merkezde yaşayanlara nazaran sağlık, eğitim, kültür gibi ayrıcalıklara daha güç ulaşabilmekte; bunlara ulaşabilmek için de çeşitli uğraşlar vermektedir.

Taşra ve merkez ayrımında basın teması incelendiğinde ise, her iki noktada da basının büyük bir önem taşıdığı görülmektedir. Dönemin önemli icatları olan telgraf ve telefon hem merkezde hem de taşrada kullanıma sokulmuştur; ancak taşrada telgraf ve telefonun kullanımına merkezden daha büyük bir önem atfedilmekte, bu teknolojilere alışmakta zorluk çekildiği görülmektedir. Bunun haricinde, gazetecilik mesleğinin merkezde ve taşrada “korku ve merak uyandıran” bir meslek olduğu söylenebilir. Yöneticiler ve halk haber alma işlevi bağlamında gazetecilerden yararlanmakta bir sakınca görmemektedir; ancak gazeteciler ortaya çıkması istenmeyen şeyleri sorgulama işlevini yürüttüğü takdirde, ceza verme, sansür uygulama, sürgüne yollama gibi bazı uygulamalarla önleri kesilmeye çalışılmaktadır. Yani, hem merkezde hem de taşrada gazetecilik mesleğinin profesyonel bir şekilde icra edilmesinin birçok zorlukla beraber yürütüldüğü söylenebilir.

Son olarak kadın temasına bakıldığında ise, eserde kadınların iletişim ağının oldukça sınırlı olduğu; ancak bazı durumların bu sınırları gevşettiği söylenebilir. Öncelikli olarak gayrimüslim kadınların, Müslüman kadınlara göre toplum içerisinde daha rahat hareket edebildiği; ancak bununla birlikte “ahlak, namus” gibi konularda daha çok rahatsız edildikleri söylenebilir. Hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınların eğitim noktasında erkeklerle eşit konumda olmadıkları Güntekin tarafından vurgulanmıştır. Sonuç olarak Reşat Nuri Güntekin'in *Değirmen* kitabında Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan trajikomik bir olayı ele alırken, bu dönemin iletişim ağlarına da birçok örnekle kitabında yer verdiği söylenebilir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2011). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akar, T. (2009). Osmanlı kentinde ticari mekanlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı mekanları literatür değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7(13), 267-292.
- Anameriç, H. (2008). *Türkiye'de çağdaşlaşma sürecinde bilginin toplumsallaşması ve bilgi merkezleri*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Avcıoğlu, D. (1969). *Türkiye'nin düzeni*. Ankara: Bilgi Yayınevi
- Ay, R., XIII-XIV. *Yüzyıllar Anadolu'sunda kültür dolaşımı açısından dervişler talebeler ve hacılar* (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

- Boratav, K. (2015). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2009*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Burke, P. (2001). *Bilginin toplumsal tarihi*. (Çev. Mete Tunçay). Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Carr, E. H. ve Fontana, J. (1992). *Tarih yazımında nesnellik ve yanlılık*. (Çev. Özer Ozankaya). Ankara: İmge Kitabevi.
- Carr, E. H. (1994) *Tarih nedir*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çalık, M., ve Sözbilir, M. (2014). İçerik analizinin parametreleri. *Eğitim ve Bilim* 39(174), 33-38.
- Çelik, Y. (2002). Tarih roman ilişkisi – tarihi romanda kişiler. *Bilig* 22(4), 49-68
- Davison, R. H. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'na elektrikli telgrafın girişi. (Çev. Durdu Mehmet Durak). *OTAM* 14, 347-386.
- Ergun, C. (Yapımcı) ve Yılmaz, A. (Yönetmen). (1986). *Değirmen* (Sinema filmi). Türkiye: Trafik Film.
- Faroqhi, S. (2008). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam ortaçağdan yirminci yüzyıla*. (Çev. Elif Kılıç). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Güntekin, R. N. (1987). *Değirmen*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Güntekin, R. N. (2017). *Anadolu notları I-II*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- İnalçık, H. (2010). *Osmanlılar fütuhât, imparatorluk, avrupa ile ilişkiler*. İstanbul, Timaş Yayınları.
- Kabacalı, A. (2000). *Türkiye'de matbaa ve basın yayın*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Kırlı, C. (2000). Kahvehaneler ve hafiyeler: 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı'da sosyal kontrol. *Toplum ve Bilim* 83, 58-79.
- Kocaturk, V. M. (2016). *Büyük Türk edebiyatı tarihi başlangıçtan bugüne kadar Türk edebiyatının tarihi, tahlili ve tenkidi* İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Koloğlu, O. (2013). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Kudret, C. (1967). *Edebiyatımızda hikâye ve roman II*. İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Kurt, S. K. (2008). *Osmanlı Devleti'nde kadınların eğitimi (1839 -1920)*. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Naci, F. (2003). *Reşat Nuri'nin Romancılığı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2014). *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın ayak izleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi
- Ortaylı, İ. (2013). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Önertoy, O. (1974). Reşat Nuri Güntekin ve Anadolu. *Türkoloji Dergisi* 6(1), 81-108. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/12/844/10681.pdf> adresinden erişildi.
- Önertoy, O. (1991). *Reşat Nuri Güntekin*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Öztürk, G. (2010). *Osmanlı Devleti'nden günümüze basın özgürlüğü kavramının anayasalar bağlamında ele alınışı*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Öztürk, S. (2010). *Osmanlı'da iletişimin diyalektiği*. Ankara: Phoenix Yayınları
- Şirin, İ. (2007). Sadullah Paşa'nın 19 Asır Manzumesi bağlamında Osmanlı'da bilginin toplumsal tarihine bir bakış. *Sosyoloji Dergisi* 3(15), 41-56. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/4138> adresinden erişildi.
- Tanpınar, A. H. (1977). *Edebiyat üzerine makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tekeli, İ. (2002). Bilgi toplumuna geçerken farklılaşan bilgiye ilişkin kavram alanı üzerine bazı saptamalar. İ. Tekeli, S. Ç. Özoğlu, B. Akşit, G. Irzık, A. İnam (Ed.). *Bilgi toplumuna geçiş: sorunsallar, görüşler, yorumlar, eleştiriler ve tartışmalar* içinde (s. 15-46). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tutal, O. (2014). Kırk yıllık hatırın iletişim mekânı olarak kahvehaneler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12(3), 151-166. <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/11421/1650> adresinden erişildi.